

KOMUNIKACE ROMANTIKA A ROMANTISMU

Pavel Vašák

Romantické JÁ

Romantismus je komunikace mezi JÁ a TY, v níž dominuje JÁ. Je přirozeně důležité, proč vůbec takové komunikační spojení nastává, proč je JÁ dominující a především jaké prostředky k tomu volí. Stejně tak je důležité chování TY, jeho způsob interpretace sdělení, které mu JÁ předkládá. Aby takové komunikační spojení nastalo, musí být splněny určité podmínky. Pokusíme se právě z tohoto komunikačního hlediska analyzovat romantismus, zejména Máchův, ovšem s vědomím obecných souvislostí evropských. Usilujeme tak o formulaci otázek, které jdou napříč dosavadními poznatky a překračují literárněvědný rámec do souvislostí politických, ideologických, morálních, náboženských apod. Romantický věk, jak uvádí G. Gusdorf, je "z hlediska psychologického, estetického, morálního a náboženského období první osoby, časem JÁ, které může být zdvojeno s TY, a spojeno s dalšími JÁ vytváří MY, jehož požadavky dávají společenskému a politickému prostoru nové zabarvení."¹ JÁ samozřejmě nikdy nechybělo v projevech literárních, uměleckých, politických atd.; důležité je však jeho pojetí. Romantické JÁ přichází po univerzalizmu osvícenství, kde se přirozeně o JÁ též uvažovalo, ovšem jako o prvku utvořeném a existujícím v duchu rozumu, kterému se vše podřizovalo. Geniální Newtonova syntéza, svazující do příčinných souvislostí hmotu, pohyb, prostor a čas, popřela v principu jakékoliv singulární jevy. Ovlivnila i další obory k podobným syntézám (*Encyklopedie* aj.). Individuum je nepochybně singulární jev, je však nezbytné mít především *občana*, zapadajícího do společenského řádu. V citované práci Gusdorf připomíná osvícenskou snahu o vytvoření obecných

gramatik, často spojených s představou univerzálního jazyka (který pak reálně představovala francouzština), v němž je lidský subjekt identifikován s gramatickým subjektem řečového univerza. Podobně lze připomenout normativní rétoriky, usilující o formulaci jednoznačných pravidel společenské komunikace ve prospěch kolektivního subjektu, čímž je individuální subjekt potlačen.

Osvobozující se romantické JÁ je vlastně přirozenou reakcí na toto univerzalistické potlačení. "Jestliže občan byl vášní osvícenství, v 19. století to bylo pravděpodobně individuum. (...) Individuum je odmítnutí občana: vyplývá z něho a způsobuje jeho pád, rozvíjí ho takovým způsobem, že občan nemůže dále fungovat, až do úplné negace."² Chceme-li pojmenovat romantismus, pak "mezi různými definicemi je jedním ze vzácných společných bodů právě pojem opozice" (Norman King).³ Přirozeně: tato opozice (negace) je různě chápána v různých společnostech (literaturách) a v rámci obecného principu negace hledáno i rozdílné řešení. Může jím být pouhá opozičnost, negování. Přijmeme-li opoziční pojetí romantismu, pak se obecně rozšířená romantická poetika jeví od konce 18. století do předbřeznového období jako velmi dynamický systém. Zároveň je tak romantismus chápán jako politický postoj, i když vyjadřovaný většinou v rovině umělecké; tím spíše může právě politické požadavky vyjadřovat jako zástupný prostředek. Pojem opozice ovšem znamená, jak dále dovozuje King, že je "nezbytné opustit pojem kontinuity, propagovaný zejména zastánci preromantismu", stejně tak představu historie jako lineárního sledu událostí. Na příkladu coppetské skupiny (jež vznikla u Ženevského jezera kolem Mme de Staël a A. W. Schlegela) dokládá, jak byla její romantická poetika ovlivněna politickým postojem - negací vůči Napoleonovu systému: "Existují jen dva druhy lidí na zemi: ti, co slouží tyranii, a ti, co ji dovedou nenávidět." (Mme de Staël).⁴ Tím se nevyklučuje ono "tradiční" pojetí romantismu, "základní romantická otázka", tj. vnímání skutečnosti jako různě chápáného rozporu: mezi snem či ideálem a realitou, individuem a společností, osobní svobodou a kolektivní nesvobodou. Naopak, přesouvá se na axiologicky vyšší rovinu a umožňuje pochopit jistý paradox, proč romanti-

mus vnímáme jako celek, i když v konkrétní historické době spíše jen tušený, než programový. "V kontrastu s osvícenstvím nemohl totiž romantismus vytvořit jednotné mezinárodní společenství inteligence, opírající se o jednotný hodnotový systém. Existoval zejména, i když ne výlučně, v národních podobách, jejichž společenské a kulturní rozdíly teprve zakládají jeho komplikovanou identitu." (M. Procházka)⁵

Evropský romantismus je velmi nesourodý časovým průběhem, ale zejména konkrétní podobou v národním celku z hlediska formulačního i vzhledem k uvažovaným řešením základního rozporu. Tento rozpor bývá překonáván návratem k idealizované minulosti nebo k různým formám náboženství, únikem do světa fantazie, snů a exotiky, idylizací lidu a venkovského života atd., ale stejně tak i osobní vzpourou, sebeobětováním, heroizací, sebezbožněním či rozervaností, o níž píše Mácha svému příteli Hindlovi (8.6.1836): "sám v sobě to žrát a cítit přitom božství své". Již v tomto výčtu se ukazuje celý repertoár možností, jakýsi vyjadřovací jazyk, jímž se romantismus obrací ke společnosti. V protikladu k bohatě zvrstvené, avšak vnitřně jednotné monolitičnosti osvícenství jde evidentně o pluralitu různých romantismů. Vnímáme-li nicméně romantismus v časovém horizontu od konce 18. století do roku 1848 jako jistý celek, pak je to dáno několika faktory:

1. Shodnou orientací na JÁ, navíc JÁ negující, což samozřejmě nevylučuje, ba naopak předpokládá individuální chování v podobě různých "řešení", tedy jejich pluralitu;

2. Konkrétním historickým vědomím vzájemných souvislostí, jak např. dokládá dílo Máchovo, kde nalezneme v umělecké podobě, resp. ve formě výpisu či komentáře v "Zápisníku" pluralitu romantických pohledů jako doklad obecné informovanosti o romantismu, jeho obecném vlastnictví;

3. Zpětným historickým pohledem, kdy se sledované časové období jeví jako relativně odlišné od předchozího a následujícího.

Základní otázka - proč je JÁ dominující a jaké výrazové komunikační prostředky k tomu volí - proto vyžaduje vědomí historické existence fungujícího systému. To přirozeně ne-

znamená převádět jednotlivé formy romantismu na "společného jmenovatele". Jde naopak o pochopení jeho rozmanitosti a plurality prostřednictvím systému. Podívejme se proto podrobněji na základní komunikační vazbu JÁ - TY ve vztahu k pojmu systém.

Každý názor, individuální i skupinový, každá výpověď (jazykové sdělení) vyžaduje nějaké JÁ a předpokládá existenci TY. Toto JÁ je východiskem sdělení, které je adresováno TY. Užitá slovesa "vyžaduje, předpokládá" jsou důležitá, neboť vyjadřují základní podmínku sdělování: existenci toho, kdo vypovídá, tedy toho, kdo má co sdělit, resp. se tak domnívá, a předpokládá existenci příjemce, k němuž hledá cestu. JÁ a TY nejsou nikdy v symetrickém vztahu, protože nejsou v rovnocenné komunikační situaci. JÁ časově vždy předchází a už z toho mohou vyplývat významová nedorozumění a zkreslení, neboť jakoukoliv řečovou činnost (ústní i psanou) nelze redukovat na prostou výměnu (předávání) informací. Především je řečová činnost spojena s aktivitou JÁ nalézt vhodnou formu, aby sdělení bylo srozumitelné pro příjemce, pro TY. Zároveň, v případě uskutečnění komunikačního aktu, je spojen s interpretací ze strany TY. Nesymetričnost vztahu JÁ a TY vyplývá také z faktu, že "každé JÁ je nějaké virtuální TY a naopak: stačí aby posluchač převzal slovo a role jsou obrácené. Od okamžiku kdy JÁ mluví, není pouze svůj vlastní posluchač, ale má také poznatky o chování TY, který ho poslouchá".⁶ Není důležité, aby JÁ a TY figurovaly explicitně v řeči, mohou být přítomny implicitně.⁷

Vycházíme ze základní komunikační situace JÁ - TY; všechny další typy těchto situací jsou jejím zobecněním. JÁ se může spojovat s dalším JÁ (v prvním pohledu to byl TY) do celku MY, ale stejně tak spojením TY vznikají z pohledu mého JÁ komunikující VY. Zvláštní formou JÁ - TY, vyplývající z deformovaného stavu komunikace, je dvojice JÁ - ONI, resp. dokonce MY - ONI. Podobně je zvláštní formou komunikace typ JÁ - JÁ, odpovídající v mluvené řeči monologům, v psané podobě deníkům, zápisníkům, ale stejně tak pracovním textům, náčrtům a variantám, určeným v procesu tvorby textu díla pouze pro autora. Bez ohledu na asymetričnost vztahu JÁ - TY (z hlediska časového rozdílu i zájmu o komunikační spojení),

je základním předpokladem komunikace existence srozumitelného kódu, sdělovacího jazyka, kterému příjemce rozumí.

Ve vývoji společnosti se v kulturní, politické, ideové, filozofické, náboženské oblasti vždy uskutečňuje nějaká forma komunikace JÁ - TY. Tato konkrétní forma má v historickém čase jistou dominantu, která též vyplývá z proměňujících se společenských souvislostí: v centru pozornosti může být vysílající (JÁ), přijímající (TY), způsob spojení, předávané sdělení, aktivita (pasivita) vysílajícího a přijímajícího, resp. obráceně, ale stejně tak souvislosti, za nichž se komunikace uskutečňuje. Zároveň má taková komunikace motiv (důvod), proč se vůbec uskutečňuje. Obecná úvaha o předpokladech a podmínkách komunikace chce zároveň zdůraznit, že analýzou forem komunikačního spojení mezi JÁ a TY (resp. jeho variant) lze pochopit motiv takového spojení, především pak jeho cíl a souvislosti. Mimořádně důležitá, jak jsme již uvedli, je existence srozumitelného kódu, sdělovacího jazyka: pokud se podaří takový kód (jazyk) analyzovat, lze porozumět komunikačnímu spojení a tak se dostat k jeho širším souvislostem. Bez ohledu na asymetričnost vztahu (z hlediska časového, dále též aktivity i pasivity prvků) jde při komunikačním spojení vždy o vyrovnávání informační úrovně. JÁ chce něco sdělit a činí tak buď bezprostředně, resp. s časovým odstupem.

Pojmem vztah, komunikační spojení, se dostáváme k problematice systému, kde je pojem vztah mimořádně závažný. Připomeneme základní charakteristiku systému: je nejčastěji chápán jako množina prvků, množina vztahů mezi těmito prvky a funkce, která tvoří smysl existence systému. Vztahy mezi prvky nelze chápat jako formu nějakého ustrnulého pasivního spojení dvou a více prvků, je to interakce, projevující se činností, funkcí zabezpečující nějaký cíl. Systém je na objektu zaváděn jako způsob jeho pozorování, chápání i uspořádání - vždy ovšem na základě existující hypotézy, dosavadních poznatků. Cílem takového postupu je ovšem přiblížit se právě k objektu jako k reálnému systému, pochopit jeho podstatu a vnitřní zákonitosti. Při zavádění jiného systému na stejném objektu bude samozřejmě jiná množina prvků i množina vztahů: budou se proto lišit pojmy, vztahy, jazyková vyjád-

ření, odborné termíny, jimiž se objektu zmocňujeme. V závislosti na zaváděném systému tak existuje *vyjadřovací jazyk systému*, který je, přesněji řečeno, způsobem komunikace mezi prvky systému. Chceme-li nějakému systému porozumět, vede cesta přes jeho chování, odpovídající funkci, jež je motivem jeho existence: to vše vnímáme skrze komunikaci mezi jeho prvky, resp. snahu o takovou komunikaci (JÁ hledá TY). Hledáme *jazyk systému*.

Při rekonstrukci a analýze historických systémů dospíváme zkoumáním dokladů komunikace (dobových textů) k jazyku v akci, který fungoval jako konkrétní systém znaků (pojmenování) v rovině literární, kulturní, politické, národní apod. Není proto důležitý jen finální produkt sdělování, ale rovněž proces, který k němu vedl, tj. mechanismus produkování v konkrétních časových podmínkách.

Jestliže romantismus postavil do významového centra JÁ, je prvním krokem k poznání jeho povahy jako komunikačního systému hledání odpovědi na otázku: Jak JÁ komunikuje s TY, VY, ale i se svým vlastním JÁ? Tedy, jaké výrazové prostředky užívá k vyjádření svého postoje? Ve druhé fázi je třeba sledovat, jak funguje vyjádřený postoj (např. v podobě literárních textů) ve společnosti, kde je přijímán a interpretován (resp. dezinterpretován).

Setkáváme se tak vlastně s dvojím jazykem: *vnitřním jazykem systému* (v situaci komunikujícího individua) a s *vnějším jazykem systému*, když je sdělení přijímáno ve společnosti. Takové členění je samozřejmě modelové, neboť komunikující JÁ má vždy zájem na tom, aby jeho sdělení bylo ve společnosti přijímáno. Proto jsou vnitřní a vnější jazyk ve vzájemném vztahu. JÁ se snaží rozpoznat vnější jazyk, aby podle něj zvolilo jazyk vnitřní. Lze říci, že provádí komunikační predikci: tu samozřejmě nelze chápat jen ve vztahu k jazykovým prostředkům v užším slova smyslu, ale jako komunikační úvahu o možnostech volby témat, motivů, postojů, uměleckých hrdinů apod.

Romantismus, jak doložil P. Michel, je proto také hledání výrazových prostředků umožňujících porozumět sdělení, jehož autorem je JÁ. Při analýze skupiny kolem Saint-Simona (a podobně i Lamartina a dalších) ukazuje, jak jsou v roce

1831 zaujati "hledáním řeči lásky, aby bylo možné mluvit k lidu a z lidu", neboť podle Enfantina "mluva lidu brzo pozmění tu naši".⁸ To souvisí s tím, že prakticky od počátku 19. století se společnost politizuje, "politika je všude a především v literatuře" (Cordelier-Delanoue v úvodu k *Tri-bune Romantique*, 1830). Například do lexika francouzštiny, jak doložil G. Matoré, se dostávají desítky nových pojmů, související s proměnou společnosti a jejích institucí.⁹

Komunikace romantika, orientovaná na JÁ, je založena na osobním prožívání a protrpění vzniklého sdělení, ať je to deník, dopis, cestopis nebo rozličné básnické a prozaické útvary. Ať sdělení adresuji komukoli, vždy je o mně, je to můj individuální život, který je naopak prožíván jako umělecké sdělení a podle toho často i stylizován. Romantická komunikace má z hlediska *vnitřního jazyka systému* dvě základní formy: JÁ - JÁ a JÁ - TY (resp. VY, t.j. zobecněné TY). Pokud se JÁ vůbec sdružuje s dalšími JÁ do celku MY, pak je to spíše dáno vnějšími okolnostmi, resp. společným principem konkrétního nesouhlasu, než nějak programově: uveďme skupinu zámku Coppet spojenou emigrací a nesouhlasem s Napoleonem, společnost, v níž si ovšem každý zachovával, jak svědčí např. osobní konflikty, svoje individuální JÁ (Mme de Staël, B. Constant). Také jako součást náhodného MY se romantik cítí jako JÁ: "Vlastně jest každý člověk i uprostřed největšího davu osamělý, poněvadž vždy jen rozumí sobě, co mimo něho jest, jen jej k tomu vede, že sám sobě rozumí." (K. H. Mácha v "Zápisníku"). Není to nikdy komunikace MY a ti DRUZÍ (v podobě VY, ONI, nebo dokonce ON, jakožto tyran nebo ztělesněný mechanismus moci): výchozí rovinou je vždy JÁ.

Budeme analyzovat jednotlivé formy komunikačního spojení, zejména v českém romantismu. Ten je v době vytváření jeho *vnějšího jazyka*, tj. komunikace se společností, prakticky zastoupen pouze dílem K. H. Máchy. Dílo Erbenovo, představující též jeden z možných způsobů komunikace JÁ a ti DRUZÍ, přichází v době, kdy již jsou repertoárové možnosti komunikace vyzkoušeny. Mácha je ještě hledá.

Konstatovali jsme, že komunikace JÁ - JÁ odpovídá v psané podobě autokomunikačním textům určeným pouze pro autora: deníkům, zápisníkům, výpiskům, ale také v procesu tvorby vzniklým pracovním náčrtům a variantám, které autor neurčil ke společenskému rozšiřování. Zároveň je velmi pružná hranice mezi texty autokomunikačními a zveřejňovanými: vznikající text má sice často formálně autokomunikační podobu (deník, zápisník apod.), ale jeho autor vlastně od počátku uvažuje o možném zveřejnění, zápisy podle toho již stylizuje. Tvrdí o jistém sdělení, že je přísně soukromé, avšak zároveň ho paradoxně sděluje: "Palec od levé nohy bych za to dal, bych mohl s Vámi mluvit, nebo to nésti, co já nesu, a nemoci to žádnému svěřit, sám v sobě to žrát a cítit přitom božství své, jest věc - -." (K. H. Mácha v dopise E. Hindlovi 8. 6. 1836). Podobně Máchův "Deník na cestě do Itálie" je sice autokomunikační, nicméně od počátku byl zřejmě vytvářen se záměrem budoucího zveřejnění: jeho dochovaná podoba, jak doložili editoři posledního kritického vydání Máchových *Spisů* K. Dvořák a R. Skřeček, působí dojmem souvislého zápisu, tedy textové redakce vzniklé po cestě na základě autentických záznamů.¹⁰ Podkladem k takovému tvrzení jsou obdobně i dvě verze (A a B) "Deníku" z roku 1835, jež jsou střídavě čistopisem i autentickým záznamníkem. Tím není vyloučeno, ba je to dokonce pravděpodobné, že jde o dvě neúplné, resp. nedokončené redakce vzniklé na základě denních zápisů, které mohly fyzicky existovat třeba i na jednotlivých listech. To přirozeně potvrzuje, že JÁ jako východisko romantického pohledu na svět se ztotožňuje s JÁ jako stylovým kódem vzniklého sdělení.

V romantické autokomunikaci JÁ - JÁ, kterou autor stylizoval pro pozdější zveřejnění, ovšem existují sdělení srozumitelná jen pro JÁ: jsou psána v šifrách. Už sama existence šifer dokládá, že autor nešifrované sdělení formálně adresované svému JÁ považoval za sdělitelné. Jak ovšem chápat sdělení šifrované? Jde také v tomto případě o záměrnou stylizaci, aby eventuelní čtenář (příjemce) tím spíše usiloval o porozumění? Romantik je ochoten komunikovat se světem

(s TY) přes své JÁ, které dává k dispozici - své city, myšlenky, život, trýzeň, pochybnosti apod. Zůstává však oblast, kterou považuje za nutnou skrýt: intimní život. Nečiní tak zřejmě z pruderie, ale spíše proto, že je tam zranitelný, že přestává být výlučným JÁ. Je ovšem důsledný, když v autobiografických textech (deníky apod.) takové situace zaznamenává. Jenže kdyby takový fakt zaznamenal otevřeným jazykem, hrozí samozřejmě nebezpečí četby někým jiným, což v dané situaci není například společensky žádoucí. Ovšem hlavní důvod zřejmě spočívá v rozporu mezi JÁ autorem, JÁ z intimního aktu a JÁ čtenářem šifrovaného zápisu, jehož forma jako by bránila porozumění. Když si uvědomíme, že tato tři JÁ jsou vlastně stejná osoba, může se nám zdát taková situace paradoxní. Nezapomeňme však, že každé z těchto JÁ je vlastně ve zcela jiné komunikační situaci, která je rozhodující. To dokládá Máchův částečně šifrovaný "Deník z roku 1835", jehož šifrované symboly jsou zaznamenány na rkp. straně 25 "Zápisníku". Podobně B. Constant v *Journal abrégé* zaznamenává význam užitých šifer (převodní klíč) až po pěti letech. Šifra nijak nevylučuje pozdější čtení, kdy JÁ bude jednak čtenářem, jednak v jiné časové situaci. Intimní deník je vždy konfrontován s opravdovou budoucností, která je otevřená a neuskutečněná v okamžiku psaní. Jako komunikace JÁ - JÁ je zvláštní formou vyjádření obavy z budoucího času. Zejména u těch deníků, které nezaznamenávají jen minulé, ale současně představují jistou projekci do budoucnosti. "Nejistota z budoucnosti může mít dva faktory: zvědavost a úzkost, častá je zvědavost. Nové přečtení deníku dává možnost konstatovat změny v čase a získat tak odpovědi na otázky adresované budoucnosti." (M. Baude)¹¹ V citované práci se uvádí příklad z B. Constanta, který při zapisování denního záznamu se ptá: "Až budu toto přepisovat, jaká bude moje situace?" A za dvacet dní si Constant запиše: "Přepisoval jsem dnes zápis z 19. září, kde jsem říkal, že jsem zvědav, jaká bude moje situace, až budu toto přepisovat. Situace je lepší. Vzpamatoval jsem se, což je důkaz, že nikdy si člověk nemá zoufat, i když je dokonce blázen."¹²

Přepisování je nepochybně zvláštní forma nového čtení. Neustálé Máchovo "fluktuální psaní", přesouvání motivů

z textu do textu, přepisování bezprostředních deníkových zápisů i jednotlivých sdělení do nových verzí - to vše vypovídá nejen o novém čtení, ale i o obavě a úzkosti z budoucnosti. Zejména je to vidět na faktu, že "intimní komunikace" je šifrována. Je tu základní otázka kladená budoucnosti: Jak to dopadne? Co když budu ve vztahu zklamán? Mácha zapíše v šifře z 3. listopadu 1835 po pohlavním aktu: "Odpusť ji Bůh, jestli mne klame, já ji neopouštím, jestli mne jen miluje, a to se zdá, vždyť bych si i kurvu vzal, kdybych věděl, že mne má ráda, či jest snad zvyklá snášet, a chce jen, abych si ji vzal - Bůh mne posilň." Podle G. Gusdorfa "deník nepředstavuje pouhý popis. Představuje vůli člověka ovlivnit vlastní život."¹³

Podívejme se z tohoto hlediska na konkrétní deníky, v nichž jsou šifrované, resp. jinak utajené části. Stendhalův autobiografický *Život Henri Brularda* (Vie de Henri Brulard, 1835-36) obsahuje různé zkratky, anagramy, slovní hříčky apod., kterými autor zakrývá nejčastěji jméno pojednávané osoby (např. jména milenek). Činí tak "z opatrnosti i z hravosti" (H. Martineau), nemá však vypracován nějaký ucelený systém, který by sloužil k utajení informace.¹⁴

Jiná situace nastává u Benjamina Constanta, v jehož *Journal abrégé* (22. 1. 1804 - 27. 12. 1807) jsou některá sdělení vyjádřena číslicí, někdy i zapojenou do stručného sdělení ve formě věty.¹⁵ Constant si vytvořil sedmáct situací, označených číslicemi 1 - 17, odpovídajících jeho vlastnímu chování, přání, touhám, úvahám, ale i vztahům k jiným osobám. Podle jeho vlastních charakteristik (rozšifrovaných o pět let později, jak jsme již uvedli) jde o následující situace:

- 1 - znamená tělesnou rozkoš
- 2 - touha zrušit svoje věčné pouto, které je tak často problémem
- 3 - návrat k tomuto poutu ve vzpomínkách (pouto má nějaký půvab)
- 4 - práce
- 5 - rozepře s otcem
- 6 - pohnutí nad otcem
- 7 - záměr cestovat

- 8 - záměr oženit se
- 9 - únava z Mme Lindsay
- 10 - něžné vzpomínky a opětovná láska k Mme Lindsay
- 11 - váhání o záměrech s Mme Du Tertre
- 12 - láska k Mme Du Tertre
- 13 - všeobecná nejistota
- 14 - záměr usadit se v Dole, abych se rozešel s Biondettou
- 15 - záměr usadit se v Lausanne se stejným cílem
- 16 - záměr cestovat do zámoří
- 17 - touha po usmíření s několika nepřáteli.

Ze schématu je jasně vidět, jak Constanta zajímá vlastní JÁ, skrze něž komunikuje s ostatním světem. Nevíme např., zda Mme Lindsay byla unavena z B. Constanta, ale víme o jeho únavě z ní. Není jistě náhodné, že seznam komunikačních situací začíná intimním stykem ("tělesná rozkoš" - nepochybně pro JÁ) a končí pokusem o dorozumění s nepřáteli: je to však jen "touha", nikoliv reálné usmíření. Komunikace JÁ a TY je sice hledaná, ale obtížně uskutečnitelná, pokud není zajímavá pro JÁ. To je vidět např. na záznamech týkajících se situace 1. Z počátku je v záznamu uvedena jen číslice, která se však postupně stává součástí krátkých vět. Například:

16. 4. 1804 - Dopis od otce. 5. 2. 1.

28. 6. 1806 - 4 dobře. Snesitelný den. Ale 1! 1!

Vzácně je situace 1 lokalizována např. "1 v Paříži", resp. zasazena do širších souvislostí:

24. 9. 1806 - Psáno Roussellinovi, otci, Hochetovi. Dopis od Mme de Nassau. 1. Jak šaty mýlí! (...)

30. 9. 1806 - Co jsem si zařídil 1, už na to nemyslím. Možnost mi stačí, aniž bych z toho dělal zvyk.

Constantovy záznamy nikdy neobsahují podrobnosti o "intimní komunikaci", nedozvíme se ani jméno partnerky, ani její chování. Není to důležité, JÁ ji nijak se svojí budoucností nespojuje. Proto Constant vlastně až dodatečně po pěti letech při četbě doplňuje resp. dešifruje užité číslice.

Dalším příkladem je Máchův "Deník z roku 1835", existující ve dvou verzích, jejichž časové pořadí (čistopis, opis) je dosud sporné: pravděpodobně ani jedna není první, ani druhá, ale každé přepisování je jen novou formou autorského

čtení. To dokazuje fakt, že existuje ještě pět deníkových záznamů, zachovaných Sabinou, z nichž některé nejsou v máchovských verzích. "Deník" je psán česky, s občasnou německou citací, v jeho textu jsou šifrované záznamy, psané symboly odvozenými zřetelně z řecké abecedy. Celkem je to 4421 symbolů, z nichž je 38 různých, tvoří tedy jistou abecedu. To vyplývá mj. ze srovnání s počtem symbolů v češtině a zároveň ukazuje, že Mácha užil šifrovací metodu, při níž je symbol přirozeného jazyka nahrazen symbolem šifry.¹⁶

Šifrované části obvykle zaznamenávají intimní styk s Lori, vzácně i charakteristiky lidí a rodinné problémy. Klíčové jsou evidentně zápisy intimní. Ty představují formálně komunikaci JÁ - TY, ve skutečnosti jde však o sdělení autora JÁ adresovaná JÁ čtenáři. Je to zvláště patrné při záznamech milostného aktu, kdy Mácha nejčastěji (patnáctkrát) nazývá svoji partnerku neosobně ONA. Bez označení ji uvádí třikrát, jednou používá pojmenování "příšlá" a pouze třikrát užije vlastního jména "Lori". Při interpretaci šifer se uvažovalo o jistém hédonismu, tj. znovuprožívání milostného aktu při psaní a čtení, dále o formě prostého záznamu, aby událost neupadla v zapomnění (A. Pražák), a nakonec i o budování jakési základny pro příští básnickou inspiraci, o jistém "l'art pour l'art" pro básníka a jeho poezii (R. Jakobson).¹⁷ Všechna vysvětlení jsou možná, nijak nevylučují filozofii romantické komunikace se světem přes JÁ. Je však podstatné, že uvedené interpretace mají jedno společné, fakt dosud pomíjený. Potvrzují komunikační a časový rozpor mezi JÁ autorem zápisu, JÁ z aktu, JÁ čtenářem při přepisování resp. čtení. Je to komunikace JÁ - JÁ, ovšem časově a významově posunutá: když přepisuji (čtu) minulý zápis, konfrontuji tehdejší současnost obrácenou do budoucnosti se skutečností dnes. Máchova otázka adresovaná do budoucnosti "kdybych věděl, že mne má ráda" může být zodpovězena při pozdějším čtení.

Zde existuje styčný bod s další tvorbou romantiků, která již nemá vyhraněně autokomunikativní ráz. Projekce do budoucnosti totiž souvisí s pohybem romantického poutníka, krácejícího TAM (jak ukazuje jedno z nejfrekventovanějších slov textu Máje). Poutník odchází do prostoru otevřeného ča-

su, nevrací se: "Vidíš-li poutníka, an dlouhou lučinou /spěchá ku cíli, než červánky pohynou? /Tohoto poutníka již zrak neuzří tvůj..." V posledním dopise Lori z 2. 11. 1836 Mácha hrozí: "... odejdu z Litoměřic. - Kam? - to se nikdy nedozvíš..." Lze oprávněně předpokládat, že odcházející a nevracející se poutník neví, kde je TAM: rozhodně to však není ZDE. Poutníkova cesta však obvykle stoupá: u Máchy i jiných romantiků jsou hory, skály, vyvýšená místa privilegovaným prostorem protikladným krajině rovin, údolí, jimiž poutník prochází. Přibližují poutníka k jasnému nebi, umožňují mu kontemplaci, jejich prostřednictvím si poutník uvědomuje věčnost řádu přírody..." (Z. Hrbata)¹⁸

Cesta k vrcholu, aby TAM romantik pozoroval přírodu ležící pod ním, je A. Wildovou oprávněně spojována s freudovským výkladem kontemplace: příroda je v poutníkově područí, stejně jako žena, které se chce zmocnit a zmocňuje.¹⁹ Tím se pravděpodobně nachází možné vysvětlení vztahu mezi zdánlivě nesouvisejícím pozorováním, obdivováním, popisováním i zmocňováním se přírody a ženy. Neboť kontemplována je nejen příroda, jak známe prakticky z celého Máchova díla, ale i žena. V "Deníku z roku 1835" čteme záznam ze 16. září: "V odpoledních hodinách *chodil jsem* po kopcích nad novoměstským hřbitovem. *Krásná jest tamodtud' vyhlídka* na Prahu a obkličující ji hory, obzvláště při východu neb západu slunce." S tím kontrastuje šifrovaný zápis z 21. září, v němž se však také setkáváme s motivy chůze a pohledu: "Pak *j sme chodili* po mostě. Doma jsem ji svlíkl ze šatů, vyzvedl ji sukně a *díval se na ni popředu, po straně a pozadu*. Líbal stehna a tak dále. Potom jsme stáli u sebe. Seděla mi nahou prdelí na klíne." (kurzívy P.V.)

Pokusili jsme se v této části doložit, že komunikace JÁ s JÁ je založena na rozporu času a komunikační situace. JÁ je reálným účastníkem situace, jejím zapisovatelem i jejím čtenářem. Vždy je v jiné významové situaci. Mezi JÁ zapisovatelem a JÁ budoucím čtenářem vzniká volný významový prostor, v němž JÁ očekává, že na otázky kladené v současnosti dostane v budoucnosti odpověď. Naléhavost některých otázek je taková, že je šifruje: tím je nejen zatajuje před možným čtenářem deníku, ale zároveň zvýrazňuje. Jeho obava z pro-

zrazení nespočívá ve společenském tabu, vyplývá spíše ze zranitelnosti, ze ztráty suverenity.

Komunikace JÁ - TY, formování MY

I při komunikaci JÁ - TY je JÁ dominující, volí komunikační prostředky účelově, podle sledovaného záměru vůči TY. Základní podmínkou spojení JÁ - TY (autor, text, příjemce) je, aby jazyk vysílaného textu byl srozumitelný adresátovi. Přes tuto základní podmínku však není jazykem textu automaticky jazyk adresáta (TY), neboť JÁ neadresuje v první fázi svůj text příjemci TY, ale funkci, kterou chce textem dosáhnout. Jazyk vysílaného textu se musí shodovat s jazykem funkce. Tato funkce je svázána s konkrétním adresátem, neboť jeho prostřednictvím dochází k dorozumění v řetězci JÁ - jazyk funkce - jazyk textu - jazyk příjemce - TY.

Český romantismus vznikl a fungoval na bilingvním švu česko-německém. Volba i využívání němčiny jako komunikačního jazyka byla dána nejen soudobým stavem společnosti, ale zejména účelově, podle funkce, kterou měl text plnit. Zároveň existovala jistá esteticko-kulturní hierarchie vhodnosti jednotlivých jazyků,²⁰ ta ovšem stejně tak vyplývala z funkčnosti. V tomto případě ovšem nejde o komunikaci JÁ - TY, tedy kdy JÁ adresuje cosi TY. Role jsou záměnné, neboť, jak jsme uvedli, každé JÁ je nějaké virtuální TY a naopak: aby JÁ vůbec mohlo komunikovat s TY, musí se seznámit s jazykem, srozumitelným TY.

Pro řadu českých autorů první poloviny 19. století jsou obvyklé a zákonité umělecké začátky v němčině, obdobně to platí pro další autory slovanského středoevropského kulturního kontextu. Hledáme-li komunikační jazyk tehdejšího systému středoevropské kultury, pak je jím němčina. Otevírala dveře do světa, jejím prostřednictvím bylo možno číst nejen německá soudobá i klasická díla, ale i díla jiných literatur. Mácha se např. seznámil právě v německých překladech s literaturou anglickou (Shakespeare, Byron, Bulwer, Scott) i americkou (Irving) aj. Němčina nepochybně přinášela nejen jisté modely a vzory, ale zprostředkovala v rovině ideové

také repertoár vzniklého i dále se formujícího systému evropského romantismu. Stala se prostředníkem, komunikačním jazykem systému. Nelze vyloučit, že po prvních německých pokusech bylo Máchovo rozhodnutí "stát se českým (národním) básníkem" motivováno právě emancipačním prvkem obsaženým v evropském romantismu. Zprostředkující jazyk - němčina, jež měla sloužit k unifikaci politického celku - se změnil v nástroj jeho rozrušení.

Nelze dále pominout roli němčiny při zprostředkování umělecké techniky. Psal-li Mácha na počátku tvorby německé verše, není to samozřejmě neobvyklé v rámci tehdejší výuky a společenské situace. K takovému psaní ho zřejmě podnítil jeho profesor Alois Klar, autor vzorové antologie *Auswahl von Gedichten für declamatorische Übungen*, kterou si koupili i žáci novoměstského gymnázia, kam Mácha chodil. Své básnické počátky označil Mácha slovem *Versuche* (pokusy) a dal jim přímé pojmenování funkce, kterou pro něho plnily. S největší pravděpodobností se chtěl na němčině - tedy jazyku, v němž měl praktické znalosti ze života i teoretické ze školy - básnicky pocvičit, "aby našel odpověď (...) na otázku, jak se to dělá, aby pronikl v technickou stránku věci".²¹ Není podstatné, že Máchova němčina je gramaticky často nesprávná, důležitá je její zprostředkovatelská funkčnost. P. Eisner²² zároveň upozorňuje, že dokázal-li Mácha napsat verš "Führt es mich an der Schwermuth Schauerschlund", prokázal "sluch i pro nejhlubší tajemství německého verše". Ukazuje se tu zřejmě pochopení vnitřní aliterace (*Stabreim*) v německém verši, tj. shodných názvuků na významově exponovaných místech verše. Eisner také naznačil hypotézu, která by zasluhovala zevrubnou versologickou analýzu, že Mácha mnohý ze svých zvukosledů organizoval podle nenapsaného německého aliteračního modelu. Eisner např. uvádí, že verš "tiché jsou vlny, temný vod klín" by mohl německy znít "Stumm sind die Wellen, schwarz wallt die Flut". Může jít o doklad výtečného překladu bilingvního P. Eisnera, avšak nelze popřít fakt němčiny jako zprostředkujícího jazyka - v rovině seznamování se s evropskou romantikou a další filozofickou, náboženskou atd. literaturou, i v rovině poznání technických zákonitostí a pravidel tvorby.

Průnik němčiny se projevil i ve stránce lexikální, v oblasti utváření Máchova básnického jazyka, V. Flajšhans v něm našel pražskou městskou mluvu "prosáklou němčinou", naopak B. Havránek, často v polemice s Flajšhansem, doložil "četné stopy jazyka lidového", zejména jihočeského, které si Máchův otec podržel z rodných Měšetic i v Praze.²³

Úvaha nesmí vést k mylně položené otázce o Máchově německé závislosti, zdánlivě podporované jeho germanismy i zjištěním, že mnohá jeho česká lexikální kompozita jsou doslovnými překlady z němčiny. Německá komunikace je potvrzena paradoxním faktem: Máchovo jazykově české dílo rámuje básnické pokusy v němčině a uzavírá německy psaný dopis Lori Šomkové z Litoměřic (1836). Tyto "cizí zdroje a vlivy" (gramatické, prozodické, lexikální, ale i tematické) jsou však součástí uměleckého textu, kde se stávají básnickým faktem. Vstupují do procesu hry významů v textovém prostoru a jejich genetický původ není rozhodující.

V prostoru komunikace je proto nutné vysvětlit jazykově německé texty nejen u romantika Máchy, ale i u dalších českých autorů. Vysvětlení je víceúrovňové: genetické (vzdělání, četba apod.), kulturně-politické (reálné možnosti uplatnění uměleckého projevu, podporované i spojením hegemonismu německého jazyka s hegemonismem společenským), společensky komunikační. Mácha užil v prudkém konfliktu s Lori a její rodinou v dopise z 2. listopadu 1836 němčinu ze všech těchto důvodů, aby zvýraznil naléhavost sdělení, všech zákazů, příkazů a varování, adresovaných Lori. Dopis vypovídá o adresátovi, autorovi, sdělení i situaci, v níž je psán, stejně jako o společnosti, v níž se taková komunikační situace stala. Němčina byla jazykem textu s určitou funkcí vůči příjemci, který sice byl fyzicky prvkem české společnosti, nikoli však zcela v rovině komunikačního styku. Volba jazyka textu byla příznakovou, Mácha nepochybně mohl Lori napsat česky. Němčina však stála ve společnosti hierarchicky výš, mohla tedy zvýraznit naléhavost jeho sdělení.

Podobně byl v rámci jazykově českého obrození fakt psaní v češtině příznakovou společenskou funkcí. Stát se českým básníkem bylo rozhodnutím vědomým a funkčním, neboť každý autor měl ve středoevropském kulturním kontextu prakticky až

do konce 19. století k dispozici jako "langue parlée" němčinu. Volbou češtiny pro své sdělení autor (JÁ) naznačuje nejen jazyk textu a jazyk jeho funkce, ale determinuje i příjemce (TY), s nímž chce vstoupit do komunikace. JÁ hledá svoje TY. Tak je třeba též rozumět, domníváme se, již uvedeným Máchovým slovům "vlastně jest každý člověk i uprostřed největšího davu osamělý, poněvadž vždy jen rozumí sobě, co mimo něho jest, jen jej k tomu vede, že sám sobě rozumí". Záleží ovšem na tom, jak tento "dav" mezi sebou komunikuje, zda vůbec, a jaké komunikování je v něm vyžadováno. Tylova kritika Máchy v recenzi *Máje* ("když Byron s duší rozvrácenou, bez míru a naděje zoufání své pěl, nemusel bohatý, z rozkoší života vybědlý lord svědomitě na zřeteli míti stav básnictví a občanských poměrů vlasti své") obsahuje námitky právě proti způsobu komunikace nejen s TY, ale především již s MY. Naším jazykem funkce není to, co Mácha sděluje, ale něco jiného, i když uznáváme básnickou kvalitu sdělení - tak by bylo možné "komunikačně" přečíst Tylův závěr. Mácha v každém TY oslovuje jeho individuální JÁ, přitom se požadovalo oslovování VY: "Jinák v život se dívati, a jinák i k bratřím mluvití musíme, nežli hráti si jen líčeně se svou osobou a stýskati." (J.K. Tyl, recenze *Máje*, 21. 7. 1836; kurzíva P.V.).²⁴ Obdobný požadavek - "blahočinně působiti na lid slovenský" - formuluje Tyl v závěru recenze, hodnotícím almanach *Plody sboru prešporského*.

Tyl si zřetelně uvědomuje nezbytnost dorozumění mezi těmi, k nimž MY mluvíme, neboť jen tak lze dosáhnout národní emancipace. Mácha komunikuje s "davem" přes probuzení individuálního JÁ. Tyl vyžaduje podřízení individuálního JÁ společnému MY. Zůstává však skutečností, že komunikace ve společenství "bratří" může nastat jen tehdy, vznikne-li v každém JÁ ona potřeba komunikování. Zároveň je nezbytné, aby individuum mělo vědomí, že je součástí jistého celku, jinak jeho komunikace by šla do prázdna. Je tu nezbytné jak uvědomění JÁ, tak také MY. Domníváme se, že komunikační situace vlastně dokládá cílovou shodu Máchovu i Tylovu, vezmeme-li je jako prototypy politických důsledků zdánlivě odlišných literárních postojů třicátých let.

Vzniká však zásadní otázka: kdo bude tvořit soubor "uvědomělých JÁ" nebo spolu komunikujících MY? Těch, jejichž programem bude národní emancipace? Romantismus byl v evropském kontextu neustále politizován: K čemu slouží vypjatý individualismus, neuznávající společenské hierarchie, ale také individualismus přecházející ve vzájemné dorozumění nespokojených? Tato funkce romantismu (jeho politický jazyk) se přizpůsobovala třídě (skupině apod.), která mohla být vědomě i náhodně jejím nositelem. Neúplná, ne zcela emancipovaná česká společnost třicátých let si takovou třídu teprve tvoří, je to období "otevřených možností". Tento rozmytý stav dobře vystihl Mukařovský: "...je chvíle, kdy se počíná shlukovat jako mlhovina dosud neurčitá, nová třída, která se v první polovině devatenáctého věku vytvoří, a to měšťanstvo. Chvíle před zrozením nových tříd je chvíle možností otevřených na všechny strany. Lidé...nejsou vázáni sociálně nikde: starého zařazení už necítí a neuznávají je, nová pozice dosud není fixována: na takovém rozhraní stojí Mácha."²⁵ Lze dořici: nikoliv jen sám autor, ale především vztah k jeho sdělení je na rozhraní, rozhoduje se, kteří MY a jak ho budou přijímat. Tato fáze utváření "MY vzhledem k romantismu" proběhla v české společnosti a literatuře na přelomu 30. a 40. let. Pro její první etapu (1836-37) je příznačné ostré odmítání Byrona a také Máchových děl jako "plodů hrozného byronismu" (Čelakovský, Tomíček, Tyl, Chmelenský, Vinařický).²⁶ Po přechodovém období nastává fáze proměny vůči romantickému JÁ, v níž nový komunikační přístup formulují K. Sabina a J. Ohéral. Kromě výtek na adresu dobové "bezduché kritiky", která Máchu odsoudila, se tu připomíná Máchův vztah ke světu, "v Čechách nepříliš oblíbený", a formuluje se programový pojem geniálního básníka, individuální tvůrčí subjekt. Geniální Shelley, geniální Byron, u nás je geniální Hynek Mácha. Pojem "génia" je možno chápat jako individuální tvůrčí JÁ, které má právo formulovat svůj názor a ovlivňovat MY bez ohledu na jeho stav. Proto také hledá J. Ohéral (1840) síly Máchova individuálního JÁ ve světovém názoru, který "učinil velkým Byrona a Puškina": nejde o podřizování Máchy, ale o "systémové" srovnání shod-

ného postavení autora v literatuře a důsledku ve společnosti.

Když nerudovská generace almanachu Máj romantické individuální JÁ převzala do své umělecké komunikace, situace se proměnila, máchovský "dav", v němž se JÁ ještě cítil osamělý, již našel společný jazyk - zformovalo se MY, měšťanstvo. "Mácha přichází ve chvíli, kdy se vrstva tvoří, vlastně ve chvíli před jejím zrozením, kdežto Neruda ve chvíli, kdy je u nás v nejprudším rozmachu, kdy se fixovala, zmocnila se vedení v národním životě a chystá se k výbojům kulturním, politickým i hospodářským v létech šedesátých až osmdesátých." (Mukařovský v cit. práci)

Zhruba od konce 18. století lze pozorovat vzrůst integračního českého MY vědomí, pocitu sounáležitosti. V první polovině 19. století se novodobě zformoval český národ, obrodil se jako celek s fungujícím českým jazykem, kulturou a integračním českým vědomím. Tento národní systém - vybavený sice integračním vědomím sounáležitosti jeho členů - však byl neúplným systémem: chyběla mu politická a národní funkce i politická samostatnost.

Úplný systém nemůže existovat bez komunikačního jazyka: opírá se o pojmy, vlastnosti, situace apod., na nichž systém funguje. V neúplném systému taková možnost není, protože pojmy systému nejsou k dispozici. Proto v neúplném systému vzniká komunikace náhradní, fungující pomocí zástupného jazyka. Ten se musí nejprve zformovat, aby bylo možné prostřednictvím něčeho mluvit o něčem zcela jiném: v tom je smysl zástupného jazyka. Jen tak lze veřejně mluvit o problémech jinak nevyjádřitelných a tabuizovaných (zakázaných) morálkou, politickou mocí, ideologií apod. Ve formování zástupného jazyka v neúplném českém systému plnil český romantismus pozoruhodnou funkci, pravděpodobně evropsky ojedinělou. Jak uvidíme dále, zástupný jazyk je založen na určitém mýtu autora. Takové mýty samozřejmě existovaly pro mnohé další autory evropských literatur. U Máchova romantismu však vedle sebe běží v národní kultuře společnosti dvě komunikační cesty: recepce autorského JÁ v rovině umělecké a recepce symbolu, schopného obsáhnout jakýkoli význam spojený s národem.

Neúplný systém národa, MY, hledá jazyk, kterým by mohl mezi sebou veřejně komunikovat při prosazování požadavků vůči vládnoucím mechanismům. Tento jazyk se zformoval na základě zvláštní koncepce romantického Máchova JÁ.

MY a romantické JÁ

V české společnosti se v průběhu 19. století zformoval zástupný jazyk, opírající se o Máchovo dílo a jeho symbolizaci. Tento jazyk sloužil zejména k vyjadřování problémů národních, politických a ideových. Nebyl sice jediným zástupným jazykem (srov. např. zástupný jazyk opírající se o kult Havlíčka, Němcové, Palackého, Jungmanna, ale též *Rukopisů*, husitského hnutí atd.), byl však nejvýraznějším a je jazykem dosud fungujícím. Zástupný jazyk se formuje na základě určitého díla, o němž se postupně vytvoří soubor pojmů, hodnocení a soudů, které jsou ve vzájemném vztahu. Tak vznikají soudy druhotné. Setkáváme se s fenoménem recepce recepce, kdy už ani není nutné původní dílo číst, stačí znát na něj existující názor. Literární komunikace doložila, že "čtenář nekončí s komunikátem u sebe, ale v důsledku společenské a individuální povahy literární komunikace otevírá nový komunikační řetěz, a to směrem k dalšímu adresátovi".²⁷ Jde o jakýsi stav "komunikační náказы", kdy si komunikující lidé předávají jako sémantické bacily názory, tvrzení a stanoviska, která mechanicky přebírají, ale i interpretují, deformují, cosi ubírají i přidávají. Pokračuje-li takový proces dostatečně dlouho, vznikají různé symboly, označení atd., mající i formu ustrnulých jazykových pojmenování, různých klišé, frází apod. Takový symbol sice nikdy neztrácí spojení s původním textem díla (resp. "zdrojem sémantické náказы"), je to však spojení mnohokrát pozměňované, odvozené, zdeformované, rozporné i zkonvencionalizované tak, že vlastně prvotní zdroj v jeho původní významové podobě nikoho nezajímá. Protože je symbol vyjádřen v jazykové podobě ("mluví se o něm", resp. se o něm veřejně nekomunikuje, a tím spíše se o něm v individuálních rozhovorech mluví), která stále poukazuje k původnímu jádru (textu díla, autorovi atd.), může

původní jádro sloužit zástupně k vyjádření prakticky jakéhokoliv významu. Symbol se stal volným. Po jisté době samozřejmě tato volnost končí, aby se i významový obsah symbolu, původně volného, stal vlastně závazný a konvenční.

Z vnějšího pohledu nepolitické Máchovo dílo ("je o lásce"), se stalo ideálním východiskem pro vznik zástupného jazyka, který předpokládal máchovský kult, společenský symbol. Počátky kultu můžeme sledovat zcela bezpečně prakticky od Máchovy smrti v roce 1836.²⁸

Proč právě Mácha a souvislosti jeho života a díla jsou východiskem zástupného jazyka? Odpověď můžeme hledat jak v rovině iracionálního chování společenských struktur, tak především v jejich potřebě: Mácha posloužil vnější apolitičností stejně jako atributy, které jeho dílo legendarizovaly a svým způsobem demonizovaly. Ostatně cenzura vydání Máchy nepovolovala, dílo se opisovalo, aby v relativní úplnosti vyšlo až v roce 1861, tj. čtvrt století po smrti autora. To vše vedlo na jedné straně k tabuizaci, na straně druhé ke ztotožnění tabu autora s celým souborem zákazů, s projevy politické a národní nesvobody, útlaku atd. ve společnosti vůbec. Proto jakékoliv vyslovení autorova jména, i četba jeho díla se vlastně stává projevem úsilí o společenskou změnu: autor a jeho dílo, souvislosti jeho života začínají fungovat jako významové jádro, k němuž se připojují různé atributy. Je ovšem nezbytné, aby se jádro nazývalo zástupně, jen tak je *zvýznamněné tabu* zveřejnitelné.

Máchovi se přestalo říkat Mácha, ale užívala se pojmenování zástupná, ovšem obecně srozumitelná, např. "náš básník", "náš génius", "pěvec Máje", "český básník", "veliký pěvec" apod.²⁹ Tato pojmenování dokládají, jak se vlastní umělecké sdělení stává v obecném povědomí druhotným, rozhodující jsou jeho společenské souvislosti. Bylo proto možné mluvit o "pěvci Máje", aniž bylo nutné jeho dílo číst. Tak vznikl *máchovský jazyk*, jehož "lexikální jednotky" bylo možno vždy naplnit potřebným dobovým významem a vyjadřovat tak jinak nesdělitelné problémy a požadavky společnosti v nejrůznějších rovinách. Přesněji řečeno: postupně vzniklý zástupný (máchovský) jazyk nebyl volným symbolem pro *cokoli*, ale především pro vyjádření nesouhlasu se soudobým politic-

kým, kulturním a národním stavem české společnosti ve vztahu k panující moci.

Na základě analýzy více než půl tisíce dokumentů máchovské recepcce z let 1836 - 1939 (od Máchovy smrti až po uložení jeho ostatků v Praze) se podařilo doložit, že máchovská pojmenování se soustřeďují na několik základních pojmů: básník, pěvec, český, náš, génius, národ (národní). Společenské tabu vede k tomu, že Mácha je těmito obecnými pojmy nejprve jen poměřován, což je vyjádřeno příslušným atributem (velký, slavný, proslavený, pověstný atd.), aby se nakonec stal jejich ztělesněním. Tedy symbolem básníka, českosti, geniality, národa, vlasti (je "náš") atd.

Máchovský jazyk neměl však jako významové jádro pouze jméno autora, ale i klíčový text: *Máj*. Také jeho prostřednictvím se mohlo mluvit o problémech jinak nesdělitelných, také k pojmenování *Máje* bylo možno připínat různé atributy, různé doprovodné souvislosti. Takové rozlišení je velmi důležité, neboť vypovídá o rozrůzněnosti funkcí symbolu.

Pojmenování *Máje* (1836 - 1939), sestavená na základě uvedeného souboru dokumentů, mají následující repertoár a časový průběh:

<i>pojmenování</i>	<i>frekvence</i>	<i>datum užití od - do</i>
báseň	33	konec 1836 - 16. 5. 1936
jitřenka	2	10. 5. 1845 - 15. 11. 1860

Všechna další pojmenování měla frekvenci jedna (1). Jsou to (v závorce uvádíme datum výskytu): arcidílo (6.11.1836), buditel (duben 1862), cena (18. 4. 1936), dar (zač. 1844), fenomén (zač. 1844), hvězda (září 1861), chrám krásna (2.5. 1936), jiskra (1840), klenot (6.11.1886), kniha (21.10. 1916), květina (20.10.1861), labuť (1878), modlitební kniha (1.5.1883), oslava mládí (květen 1931), peníz zlatý (1890), perla (16.7.1932), píseň (6.11.1896), plod (1840), povídka básnická (24.12.1836), pramen živé vody (2.5.1936), pyšný květ (1910), sešítek (1910), spis básnický (konec 1836), syntéza (1910), torzo činnosti (1910), úhelný kámen (6. 11.

1886), veledílo (2.11.1935), vystoupení nového světa (24. 6.1859), výtvor ducha (9.5.1861), zázrak poezie (22.2. 1936), zjev tklivý (1878), zjevení (24.6.1859).

Seznam je jistě neúplný, další recepční dokumenty by přinesly další pojmenování *Máje*. V tom však nespočívá problém, neboť se nezmění základní vztah: *Máj* se stal atributem Máchy. Mimořádná rozmanitost a vynalézavost pojmenování *Máje*, které nemá žádnou zjevnou zákonitost, jen potvrzuje, jak bylo v rámci zástupného máchovského jazyka nezbytné vždy nalézt nové a neotřelé pojmenování klíčového díla. Časový průběh nových pojmenování *Máje* má tři výrazné vrcholy: přelom 50. a 60. let 19. století, dále léta devadesátá a konečně léta třicátá 20. století. Je jasná přímá úměrnost mezi nezbytností vyjádřit politickou atmosféru a nepolitickým jazykem básníka.

Potvrzuje to i jazyk atributů, kterými bylo pojmenování *Máje* doprovázeno. Soupis atributů je následující:

<i>pojmenování</i>	<i>frekvence</i>	<i>datum užití od - do</i>
romantický	10	28.3.1837 - 6.11.1886
básnický	7	1836 - 2.11.1935
český	4	15.11.1860 - 1910
lyrickoepický	3	6.5.1837 - 1855
nejkrásnější	3	1858 - 1878
nesmrtelný	3	1873, 1878, 8.8.1936
skvělý	3	1840, 1845, 1861
slavný	3	6.11.1886, 1886, 1936
drahý	2	1878, 1916
fantastický	2	1841, 1932
krásný	2	1844, 6.11.1886
moderní	2	30.4.1840, 1910
tklivý	2	1878, 6.11.1886
výtečný	2	1840, 16.11.1844

Další atributy se vyskytly pouze jednou, a to: cizí (1890), čarokrásný (27.10.1922), dokonalý (20.1.1854), duchaplný (1856), duševní (24.6.1859), geniální (12.3.1841), nedostiž-

ný (1877), nehasnouce (1840), nehynoucí (6.11.1886), nejlepší (1844), nejvniternější (24.6.1859), nejznamenitější (9.5.1861), neobyčejný (1840), nevšední (30.4.1840), nevyrovnaný (listopad 1836), nový (1859), obyčejný (20.1.1854), osamělý (1840), pověstný (20.1.1854), pravý (1878), převyšující (1877), rozkřičený (20.1.1854), světový (30.4.1840), uchvacující (1877), ušlechtilý (1877), velkolepý (21.10.1916), velký (18.4.1936), věčný (6.11.1886), vynášený (20.1.1854), vzácný (16.7.1932), vzrušující (2.11.1935), zabloudilý (1840), zatracovaný (20.1. 1854), zlatý (1890), známý (6.11.1896), živý (21.10.1916).

Ani tento seznam jistě není úplný, další dokumenty recepce by rozšířily repertoár pojmenování *Máje* i atributů. Vypovídá však obdobně jako pojmenování *Máje* o fungování zástupného jazyka: ten vyžaduje neustálé obnovování, novou tvorbu, nové pojmenování, jinak se vlastně ztrácí jeho základní funkce, tj. znovu a nově pojmenovávat stejnou situaci nesouhlasu s mocí. Proto nepřekvapuje, že se v pojmenování *Máje* i souvisejících attributech vyskytuje tak vysoký podíl lexikálních jednotek s frekvencí jedna. Tvořivost v rámci zástupného jazyka existuje pouze v rovině nacházení nových a dalších pojmenování "kultovního objektu" i jeho souvislosti. Nelze užít pojmenování či atribut již existující, musí se nalézt lexikální jednotka nová, neboť v tom spočívá i politická schopnost autora vyslovit se: vynalézavost pojmenovací a atribuční vypovídá zároveň o jeho schopnosti být součástí hnutí, myšlenky, postoje apod., která je vlastně in-spiračním jádrem zástupného jazyka.

Pojmenovací souvislosti, tj. lexikální jednotky, které přímo neoznačovaly *Máj* ani formou atributu nekomentovaly společenskou situaci, mají průběh velmi jednoznačný - vyjadřují právě ty problémy, k nimž je politicky nutné se vyslovit. Uvažuje se tedy v pojmech básnictví (3), duch (2), láska (2), národ (2), existence (1), hodnota (1), jaro (1), literatura (1), názor (1), originalita (1), síla (1), svět (1). Lze lépe vyjádřit problémy české společnosti?

Ukazuje se tu i rozdíl mezi romantismem evropským, působícím přímo (nezástupně), a romantismem českým, který se v osobě svého představitele Máchy musel stát nejprve kultem,

aby mohl být literární politikum. Nelze vyloučit, že díky tomu má Mácha ne zcela normální postavení v literárním systému. Jeho dílo je neustále vnímáno právě prizmatem onoho zástupného symbolu. Prakticky od Máchovy smrti se v literární historii a kritice, přes různost estetických škol a zaměření, zápasí s dvojím Máchou: hodnotou literární a zástupným symbolem politiky. Zůstává realitou, že tato zástupnost zásadním způsobem ovlivnila hodnotu literární. Tento stav potvrzuje pohled na český romantismus zvenku, z evropských souvislostí (kultura německá, polská, slovenská, moravská aj.): je zajímavé a symptomatické, že v komentářích o Máchovi je vždy vyslovována jistá distance, politování, nesplnění čehosi ("mohl se stát"). Následující soubor označení Máchy a pojmenovávacích souvislostí je výmluvný: "světloňoš, který se objevil na obzoru české poezie" (J.J.Kolár německy 12. 3.1841), "bouří zmitaný mladík, jehož ušlechtilost mrštila diskem po abnormalitách života, aniž zasáhla cíl, a který se oddal oné vznešené pasivitě trpícího smíchu, která idealisty ničí" (J. J. Kolár, německy, 12.3.1841), "Karel Hynek Mácha, mladík, který si vzal za vzor Byrona a který přes strhující výmluvnost a poetický vzlet po sobě zanechal přece jen dojem neútešný, beznadějný" (*Die Grenzboten*, německy, říjen 1844), "želíme Máchy, který by byl jistě Česku získal velké jméno v sociálním světě a v literatuře i za hranicemi" (Hurban, slovensky, 1847), "měl z něho podle mínění mladých českých spisovatelů vyrůst literární velikán" (Chojecki, polsky, 1847), "geniální český básník, vyrvaný české literatuře v rozkvětu jeho let" (*Tagesbote*, německy, 8.7.1856), "právě vyhrabaný hrdina" (*Neue preussische Zeitung*, německy, 2.2.1860 o využívání Máchy pro "národní demonstrace"), "prvním českým básníkem se mohl státi" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861), "probuditel české lyriky" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861), "národní pěvec Čechů" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861), "básník bratrskému národu tak drahý" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861), "český básník Mácha" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861), "oslavovaný český básník" (*Leitmeritzer Wochenblatt*, 27.4.1861).

Máchovský symbol, projevující se fungujícím zástupným jazykem pro vyjádření nesouhlasu s vládnoucí mocí, se zrodil

v polaritě literatury a politiky (svobody romantického hrdiny a nesvobody člověka společnosti). Výraz nesouhlasu s mocí je pouze základní kód, který je v každém okamžiku uskutečňován konkrétním soudobým způsobem: psaným textem, mluveným slovem, ale i chováním. Předchozí analýza byla založena na psaném textu, recepčních dokumentech. Psané texty ovšem vyjadřují i významový postoj při komunikaci prostřednictvím chování, tj. např. organizováním a podporou různých akcí souvisejících s Máchou a využívajících jeho symboliky. Od Máchovy smrti v roce 1836 se právě v této oblasti konkrétního činu projevila mimořádná variabilita, nicméně vždy spojená zjevně i zastřeně s postojem nesouhlasu. Příkladem mohou sloužit oslavy Máchova narození v roce 1860 a výročí úmrtí v roce 1861, ve stejné době pořádané máchovské besedy, sledované agenty policie: dokladem je beseda v Konviktě 13. 11. 1860 a dochovaný policejní protokol z vyšetřování osob, které provolávaly závadná slova "sláva Máchovi". Policie sledovala studenty účastníky se zádušní mše za Máchu atd. V Litoměřicích, na hraniční jazykové a národní čáře česko-německé, přerůstaly situace, při nichž se používal zástupný máchovský jazyk, v otevřené projevy nacionalistických vášní (zápas o náhrobek, zneuctívání Máchova hrobu, rvačky mezi českými a německými studenty bohosloveckého semináře atd.). Máchův úmrtní domek se stal poutním místem pro vyjádření českého národního cítění, jak svědčí zápisy v návštěvnické knize. Národní symbolika spojená s nesouhlasem vrcholí v roce 1939 při ukládání exhumovaných ostatků Máchy v okupované Praze. Ani tím však vyjádření politického postoje máchovským symbolem nekončí: v roce 1962, v době tzv. kulbánské krize, manifestovali studenti u Máchovy sochy na Petříně a v listopadu 1989 směřoval průvod studentů z Albertova nejprve k Máchovu hrobu na Vyšehradě.

Tato činnost samozřejmě nesledovala cíle literární a estetické, ale naopak hodnotu literární a na ní vzniklý symbol naplňovala politicky (národně). Geneze máchovského symbolu (autorského kultu) je tak úzce spojena s genezí českého národního uvědomování, vědomí i sebevědomí. Prostřednictvím konkrétních projevů máchovské symbolizace (psaných, mluvených i konaných) je zřetelná i historická česká reali-

ta. Faktické naplnění původně volného máchovského symbolu hodnotou české národní a individuální svobody z něj vytvořilo symbol trvalý.

Závěr

Romantický postoj, založený na dominantě JÁ, má dva základní způsoby komunikace: JÁ - JÁ, JÁ - TY. Dominantnost JÁ způsobuje, že romantik obtížně hledá komunikaci s TY, promítá do TY své JÁ často jako výraz obavy ze stavu současnosti, na níž mu odpověď možná dá až budoucí čas. "Budoucí čas?! - Zítřejší den?! - /Co přes něj dál, pouhý to sen, /či spaní je bez snění?/ Či po čem tady toužil jsem/ a co neměla šírá zem, /zítřejší den mi zjeví?/ Kdo ví? - Ach žádný neví." (Mácha, *Máj*). Obtížnost komunikace s TY má za následek vědomí osamělosti mezi MY, kteří se v jisté nezávislosti na romantickém JÁ uvědomují a spoluexistují. Proto zároveň probíhá v konkrétních literárních a společenských podmínkách proces komunikace opačné, kdy MY (resp. jejich představitelé, či za ně se považující) uvažují, jak se postavit ke sdělení, které předává romantické JÁ. V konkrétních podmínkách českých třicátých let 19. století se tento střet dvou směrů komunikace projevil zejména rozporným vztahem k romantismu Máchovu: vědomí romantického JÁ sdělení a zároveň vědomí existence MY, formující základy národního systému. MY však nemá dostatečnou schopnost reagování, pokud v každém jeho prvku tvořícím nevznikne sebeuvědomění, vědomí existence JÁ. Proto paralelně dochází ke sbližování obou tendencí JÁ - TY (VY), MY - JÁ, založené na představě geniálního individua JÁ. Emancipace MY, založená jen na národním sebeuvědomění každého jednotlivce, je však nedostačující, pokud není doprovázena emancipací MY na rovině politické: národní samostatností.

V českých podmínkách se formuje vědomí národa, MY, jako celku založeného na integračním českém vědomí; zároveň je tento proces doprovázen vědomím neexistence politické emancipace. Tento neúplný systém vyžaduje jazyk, kterým by bylo možné komunikovat a zároveň vyjadřovat nesouhlas se součas-

ným stavem. Formuje se zástupný komunikační jazyk, využívající máchovského kultu. Lze konstatovat, že mezi vznikem zástupného jazyka a kultu existuje vzájemná vazba. Máchovo dílo (resp. autor sám) se stalo východiskem díky několika okolnostem: vnější apolitičnosti, své disponibilitě v čase, potřebě zástupného jazyka, ztotožnění jisté autorovy tabuizace se všemi zákazy společenskými (srov. cenzurní zákaz *Cikánů*, zákaz vydávání souborného díla). Máchovský symbol využívaný jako zástupný jazyk se zrodil v polaritě romantického svobodného JÁ a nesvobody občanského JÁ, cítícího se jako součást nesvobodného MY ve společnosti. Máchovský romantismus tak plní v české kultuře a společnosti podvojnou roli: je hodnotou literární, kritériem poezie, ale zároveň prostřednictvím těchto vlastností působí jako zástupný symbol politiky, resp. prostředku k vyjádření obecného nesouhlasu.

Poznámky

¹ G. Gusdorf, *L'homme romantique*, Paris 1984.

² E. Guibert-Sledziewski, "Du Citoyen au Moi Social", *Romantisme*, No. 34 (1981), 67-88.

³ N. King, "Romantisme et opposition", *Romantisme*, No. 51 (1986), 63 - 71.

⁴ Mme de Staël, *Dix années d'exil*, (vydání z r. 1966), s. 212.

⁵ M. Procházka, interní materiál ÚČSL ČSAV.

⁶ A. Gresillon, J. L. Lebrave, "Les manuscrits comme lieu de conflits discursifs", in: *La genèse du texte: Les modèles linguistiques*, Paris 1987, s. 129 - 175.

⁷ E. Benveniste, "La nature des pronoms", in: *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1966, s. 253.

- ⁸ P. Michel, *Les Barbares*, Lyon 1981.
- ⁹ Citováno podle knihy G. Matoré, *Le vocabulaire et la société sous Louis-Philippe*, Genève 1967.
- ¹⁰ Máchovo dílo citujeme podle posledního vydání v Knihovně klasiků: *Básně a dramatické zlomky*, Praha 1959; *Literární zápisky, deníky, dopisy*, Praha 1972.
- ¹¹ M. Baude, "Le moi au futur: l'image de l'avenir dans l'autobiographie", *Romantisme*, No. 56 (1987), 29 - 36.
- ¹² B. Constant, *Oeuvres*. Texte présenté et annoté par A. Roulin, Paris 1957.
- ¹³ G. Gusdorf, *La découverte de soi*, Paris 1948, s. 111.
- ¹⁴ Srov. úvod H. Martineau k vydání Stendhal, "Vie de Henry Brulard", in: *Oeuvres intimes*, Paris 1955.
- ¹⁵ Srov. vydání citované v poznámce 12.
- ¹⁶ Podrobněji k "Deníku" i jeho dešifraci srov. P. Vašák, "Tajný deník Karla Hynka Máchy", *Nové knihy - Výběr*, (zima 1990), 14-17; týž, "Šifry romantika Máchy", *Nové knihy*, 1991, č. 16, 16.6.1991, s. 1 a 8.
- ¹⁷ A. Pražák, *Karel Hynek Mácha*, Praha 1936. R. Jakobson, "Co je poezie", in: *Slovesné umění a umělecké slovo*, Praha 1969, s. 20 - 32; prvně otištěno: *Volné směry* 30 (1933-34), 229 - 239.
- ¹⁸ Z. Hrbata, "Prostor romantického poutníka," in: *Prostor Máchova díla*, Praha 1986, s. 49 - 84.
- ¹⁹ A. Vildová-Tosi, *Un poeta romantico ceco*, Milano 1976.

20 V. Macura, "Hierarchie hodnocení jazyků u Jungmanna a jeho doby", *Slovo a slovesnost* 34 (1973), 280 - 287. Souborně obsaženo v knize *Znamení zrodu*, Praha 1984.

21 Srov. A. Vyskočil, *Básník: Studie máchovské otázky*, Praha 1939.

22 P. Eisner, *Okusy Ignaze Máchy*, Praha 1956. Kromě paralelního německého a českého vydání Máchových německých básní obsahuje i Eisnerovu studii.

23 V. Flajšhans, "Hlas Prahy", in: *K. H. Mácha, osobnost, dílo, ohlas*, Praha 1937, s. 179 - 214; B. Havránek, "Jazyk Máchův", in: *Torzo a tajemství Máchova díla*, Praha 1936, s. 279 - 331.

24 Recenze přetištěna in: *Literární pouť Karla Hynka Máchy*, ed. P. Vašák, Praha 1981.

25 J. Mukařovský, "K. H. Mácha a barok", in: *Příklad poezie*, Praha 1991.

26 Srov. P. Vašák, *Autor, text a společnost*, Praha 1986, zejména poslední kapitolu "Společenská realizace konkrétního díla".

27 F. Miko, A. Popovič, *Tvorba a recepcia*, Bratislava 1978.

28 Srov. práci cit. v pozn. 24.

29 Srov. P. Vašák, "Realita a symboly máchovské recepce", in: *Prostor Máchova díla*, Praha 1986, s. 9 - 48; týž, "Pouť litoměřická, pouť česká", *Kmen*, 1989 č.18, 4.5.1989, 1 - 2.